

GELENEKSEL TÜRK DİNİNDE AĞAÇ KÜLTÜ

-Elazığ Örneği-

Abdulkadir KIYAK

Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

(akiyak-23@hotmail.com)

Öz

İnsanlık tarihinin hemen her döneminde ağaç, verimlilik, yeniden doğuş, ölümsüzlük, safiyet ve varoluşun kaynağı gibi özelliklerinden dolayı dünya toplumlarının kültür ve inanışlarında yer almıştır. Eski Türk dininde yer-su inanışları içerisinde yer alan ağaç kültürü, bütün Türk toplumlarında ortak bir kültür olarak görünmektedir. Elazığ yöresinde bu kültür çerçevesinde tespit edilen kutsal ağaçlar, insanlar tarafından dilek, şükür, hastalıktan kurtulma vb. amaçlar doğrultusunda ziyaret edilmektedir. Ziyaret esnasında gösterilen inanç ve pratikler diğer Türk toplumlarında gösterilen inanç ve pratiklerle paralellikler göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Anadolu, Elazığ, ağaç kültürü, Eski Türk Dini

TREE CULT IN THE TRADITIONAL TURKISH RELIGION

-A Case Study in Elazığ-

Abstract

Almost every period of human history the tree, has taken place in the cultures and beliefs of world communities because of its specialties such as productivity, rebirth, immortality, purity and source of existence. In Old Turkish religion tree cult, which takes part in place water belief, regarded as common cult all Turkish communities. In Elazığ sacred trees, identified within the framework of this cult, have been visited by people for wish, thankfulness, to get well from illness purposes. The beliefs and practices which are shown during the visits have parallels with the beliefs and practices shown in the other Turkish communities.

Key Words: Turkish, tree cult, Elazığ, Old Turkish Religion

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin hemen her döneminde dünya topluluklarının kültür ve inanışlarında ağaç kültü ve bu kült etrafında meydana gelen inanışlar görülmüştür. Onun gölgesi, meyvesi, ateşi ve çiçekleri, mevsimlere göre değişmesi insanların her zaman dikkatini çekmiştir. Birçok toplum ve dinde ağaç, bu özelliklerinden dolayı, ilahların ve ruhların mekânı olarak görülmüştür.¹ Bu da ağaçların içinde bir güç bulunduğu, cin ve perilerin ağaçlara yerleştiği, hatta orman ilahının varlığı gibi inançları ortaya çıkarmıştır.²

Ağacın beşikten mezara kadar hayatın her safhasında kullanılması insanların ona karşı özel bir ilgi duymasına neden olmuştur.³ Bununla beraber hiçbir ağaç ve bitki tek başına bir kutsallık ifade etmemiştir. Onlar, aşkın bir hakikati paylaşmaları ve işaret etmelerinden dolayı kutsal kabul edilmişlerdir. Ağaçlara atfedilen kutsallığın en önemli nedenlerinden biri, onun, mevsimlere göre gösterdiği ritimler sonucunda canlı evreni temsil ettiği düşünce ve algısı olmuştur. Kış mevsiminin gelmesiyle kuruyan, baharın gelişiyle tekrar yeşeren ağaçlar yeniden dirilişin ve ebediliğin sembolü olarak görülmüştür. Dolayısıyla sürekli kendini yenileyen ağaç, bu yönüyle mutlak hakikat düşüncesinin bir ifadesi olarak kendini gösterir.⁴ Ağaçla kendi hayatının tabii seyri arasında bir benzerlik ve paralellik kuran insan kutsal bildiği mekânlarla ağaç arasında bir münasebet kurmuştur. Bundan dolayı en ilkel toplumlardan günümüze kadar bütün mabetlerde ve kutsal mekânlarda ağacın varlığı göze çarpmıştır.⁵

İnsanlar ağaç türleri içerisinde özellikle belli türlere kutsiyet atfetmektedir. Çoğunlukla ağaçlar arasında yaşlı, büyük, tek ve içlerinde kovuk bulunanlar gibi ayırıcı niteliklere sahip olanlar kutsallığın merkezi olarak düşünülmüştür.⁶ Kutsallık atfedilen ağaçlara zamanla bazı özel nitelikler ve anlamlar yüklenmiştir. Örneğin; selvi hayat ağacını, nar ise ebediyeti ve cenneti temsil eder. Çam ağacı ise Noel, kutsal gece ve yeni yıl ağacı olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında ağacın bütünü gibi, kısımları ve dalları da çeşitli bakımlardan kutsal kabul edilmiştir. Nitekim Eski Romalılarda defne dalı zaferin, zeytin dalı barış ve mutluluğun, meşe yaprakları ise gücün sembolü olarak görülmüştür.⁷

Dünya üzerindeki birçok toplum, dünyayı canlı bir varlık gibi algılamakta, ağacı da bunun bir parçası olarak kabul etmekteydi. Ağaçların ruhları olduğuna inanılmakta ve onlara canlı bir varlık gibi davranılmaktaydı. Dolayısıyla onlar kendilerine verilen zararları hissetmekteydi. Bu ağaçlar, yağmur yağdırma, güneş açtırma, sürüleri ve sığırları çoğaltma ve kadınları kolayca doğurtma gibi birtakım

¹ Hikmet Tanyu, "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar", Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı, 1975, Ankara 1976, s. 129.

² Hikmet Tanyu, "Ağaç", İslam Ansiklopedisi, c. 1, İstanbul 1988 s. 456 vd.

³ Tanyu, "Ağaç", s. 456.

⁴ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi "İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi"* (çev. Mustafa Ünal), Konya 2005, s. 386, 316.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eliade, *Dinler Tarihi*, s. 319 vd.

⁶ Sedat Veyis Örnek, *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul, s. 103.

⁷ Tanyu, "Ağaç", s. 457.

güçlerle donatılmıştı.⁸ Hatta bu ağaçlar bir kısım özelliklerinden (biçimi, büyü işlemindeki işlevi vb.) hareketle eril ve dişil olarak sınıflandırılmıştır. Mesela selvi ve güzelavratotu (namtar) erkekti. Fakat günlük ağacı (nikibtu) sahip olduğu işleve göre erkek veya dişil olabiliyordu.⁹

Toplumların kültür ve inanışlarında ağaç, kozmik dingil ve hayatın kaynağı olmak üzere iki unsuru sembolize etmektedir.¹⁰ Merkez sembolizminin en yaygın örneklerinden biri, evrenin ortasında yer alan ve her üç dünyayı birbirine bağlayan kozmik ağaçtır.¹¹ Bazı kavimler, özellikle de Çin ve Hint kavimleri evreni büyük bir kozmik ağaç şeklinde tasavvur etmişlerdir. Bu toplumlarda kâinat ters dönmüş bir ağaç şeklinde düşünülmektedir. Öyle ki bu ağacın kökleri gökyüzünde, dalları ise yeryüzündedir.¹² Ayrıca bu ağaç çoğunlukla mitolojik bir atayla ilişkilendirilmektedir. Bunun neticesinde insanlar kendilerinin ağaçtan doğan bir atadan geldiğine inanmaktadırlar. Genelde ata ile bu ağaç, ay kültü ile yakından ilişkilidir. Çünkü temelde ay ile tanımlanan mitolojik ata belli bir ağaç formu altında temsil edilmektedir. Mesela bir takım Miao insanları *bambuya* ataları gibi tapınırlar. Benzer inanışlar Formoza, Filipinlerin Tagalog boyu, Ya-lang (Yunnan) yerlileri ve Japonya gibi birçok toplumda da görülmektedir.¹³

Ağaçlar evreni simgelemekle beraber hayatın, ebediliğin, bilgeliğin, ölümsüzlüğün, verimliliğin ve gençliğin timsali olarak da görülmekteydi. Bundan dolayı toplumların mitolojik ve dini tarihlerinde kozmik ağaçla beraber, bilgelik ağacı, hayat ağacı, ölümsüzlük ağacı, gençlik ağaçları gibi ağaç türlerine rastlamaktayız.¹⁴ Araştırma sahamızda ağaç ve orman kültü adı altında teşekkül eden inanç, uygulamaların ilk bulanık izlerini İslamiyet öncesi Türk inançlarında görmekteyiz. Biz de bu fenomenlerin hem ihtiva ettiği anlamların daha iyi anlaşılmasını sağlamak hem de çalışmamızın konusunu teşkil ettiği için ağaç ve orman kültürünün tarihi ve kültürel boyutlarını incelemeyi ve örneklerle açıklamayı uygun buluyoruz.

A- Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü İle İlgili İnanışlar

Uzun tarihleri boyunca Türkler İslam'ı kabul etmeden önce Yahudilik, Zerdüştlük, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi birçok dinlerle temasa girmiş ve onlardan etkilenmiştir. Hatta Türk boylarından bazıları bu dinleri kabul etmiştir. Ancak bu kabul ediş, genele şâmil olmamış, bir boyla veya az bir grupla sınırlı kalmıştır. İslam dışındaki dinlerin Türkler arasında genel kabul görmemesi bu dinlerin inanç sistemlerinin Türklerin karakterlerine uygun düşmemesinden kaynaklanmaktadır. Türkler aktif bir toplum olup, bir Tanrı'ya inanmakta, ahlâkî değerlere önem vermekte ve ahiret hayatını kabul etmektedir. Fakat Budizm,

⁸ James G. Frazer, *Altın Dal I* (Çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul 2004, s. 64 vd.

⁹ Mircea Eliade, *Babil Sinyası ve Kozmolojisi* (Çev. Mehmet Emin Özcan), İstanbul 2002, s. 63.

¹⁰ Naklen Traditsionniye Mirovozzrenie Tyurkov Yujnoy Sibiri Prostranstvo i Veşnyı Mir, s. 32-33; İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya 2011, s. 148.

¹¹ Mircea Eliade, *İngeler Simgeler* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1992, s. 23.

¹² Mircea Eliade, *Babil Sinyası ve Kozmolojisi*, s.35-37, M. Eliade, *Dinler Tarihi*, s. 323.

¹³ Eliade, *Dinler Tarihi*, s. 355 vd.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eliade, *Dinler Tarihi*, s. 336 vd.

Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi dinler ise insanı pasifleştirici esaslar barındırmaktadır.¹⁵ Belli dini tecrübelerden geçen Türkler, X. yüzyıldan itibaren büyük kitleler halinde İslamiyet'e girmeye başlamıştır. Fakat Türklerin İslamlaşması XIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar uzanan bir zaman zarfında gerçekleşmiştir. Hatta bu yüzyılları müteakip XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da Müslümanlığı kabul eden Türk zümrelerine rastlanmıştır.¹⁶

Türk dini tarihinin yapısı içerisinde en eski dönemlerinden beri, naturizm, animizm ve animatizmin değişik formlarına rastlandığı bilinen bir gerçektir.¹⁷ Türkler bir takım dağların, tepelerin, ağaçların, suların veya göllerin ruhu olduğuna inanmaktaydı. Türklerdeki bu tabiat kültürüne olan inanışlar Orhun kitabelerinde "iduk yer-sub" tabiriyle ifade edilmektedir.¹⁸ Aynı inanışa Uygurlarda "yir-suv" ifadesi altında rastlanmaktadır. Geleneksel Türk inancında yer-sular, "iduk" yani kutsaldırlar.¹⁹ Yer-su kültürü büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültürü derecesine yükselmiştir. Göktürk İmparatorluğu devrinde bu yer-su ruhlarının mahiyeti Orhun yazıtlarında açık bir şekilde ifade edilmektedir. Göktürklerin "iduk yer-sub" ile ifade ettikleri mefhum hem koruyucu ruhlar hem de vatan idi.²⁰ Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvuru olmadığı için putlara rastlanmamaktadır. Türkler gizli kuvvetin bulunduğunu düşündükleri tabiat ârızalarını gördükleri gibi kabul etmişler ve sadece onlara kutsallık atfetmekle yetinmişlerdir.²¹ Bir kısım araştırmacılar tarafından yer-suların ilah sayılması ve ikinci derecede Tanrı görülmesinin nedeni yer-su ruhlarıyla peri, koruyucu, ruh ve melek anlayışının karıştırılmasından ileri gelmektedir. Zira dinin özü dikkate alındığında bu varlıklar Tanrı olarak telakki edilemez.²²

Geleneksel Türk inancında birçok iyenin kendisine karşı sorumlu olduğu Gök Tanrı gökte, yardımcı iyeler ise yeryüzünde insanlarla birlikte bulunmaktadır. Bu yardımcı iyelerden biri de ağaçtır.²³ Türk kültür, inanç ve düşünce sisteminde, üç âlemi birbirine bağlayan, dünya düzeninin teminatı olan ve her biri farklı bir anlama sahip ağaçlar bulunmaktadır. Ayrıca kozmik düzenin sağlayıcısı olan ağaç sembolleri, bütün Türk dünyasının ortak sembolleridir. Kutsal olarak kabul edilen bu ağaçların başında ise kayın, çam, dağ servisi-sedir, ardıç ve çınar gelir. Türkler Gök Tanrı'nın sıfatlarını sembolize eden ve Tanrı kutunu taşıyan bu ağaçların buldukları yüksek dağ zirvelerini ve çevresini mukaddes saymışlardır.²⁴

Türk kültüründe orman kavramı "yış, tayga, koru, bük" kelimeleri ile ifade edilmektedir. Bu kavramların ortak özelliği ruhlara mekân teşkil etmesi ve

¹⁵ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997, s. 79.

¹⁶ Ünver Günay, Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2007, s. 239.

¹⁷ Ünver Günay, Harun Güngör, A. Vahap Taştan, Huzeyfe Sayım, *Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Din Bilim Araştırması (Kayseri Örneği)*, Kayseri 2001, s. 110.

¹⁸ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, s. 40.

¹⁹ Günay vd., *Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Din Bilim Araştırması (Kayseri Örneği)*, s. 72.

²⁰ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, s. 48.

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, İstanbul 1980, s. 45.

²² Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986, s. 132.

²³ Hasan Ülker, "Karaçay-Malkar Türklerinde Ağaç Kültü", *Türk Kültürü*, sayı 344, yıl XXIX, Ankara 1991, s. 26.

²⁴ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara 2004, s. 195.

barındırdıkları ruhların türlerine göre ayırıcı sıfatlar alınmasıdır.²⁵ Şamanizmde orman, bütünüyle soyut bir değer olarak kabul edilmiştir.²⁶ Bu inanç bağlamında Göktürkler ve Uygurlar tarafından “*Ötüken Ormanları*” kutsal kabul edilmiştir.²⁷ Ötüken dışında Türklerin diğer kutlu ormanları “*Kömen Yiş, Çokay Yiş ve Altun Yiş*”tir.²⁸ Bu ormanlar Tanrı'nın ve cennetin sembolleriyile Tanrı'nın zuhur ettiği kutsal mekânlardı. Tanrının olduğu bu mekânlarda bolluk, bereket ve düzen hâkimdi. Orada devlet ile kutlu han vardı. Aynı zamanda hanların otağını kurduğu bu yişler tahtın ve iktidarın sembolüydüler.²⁹ Ayrıca ağaç motifi Türklerde bahar ve hükümdar sülalesi simgesi olarak görülürdü. Hükümdar makamları birer “*yiş (ormanlı dağ)*” olmaktadır.³⁰

Yakut Türklerinde avcılar, dokuz nefer orman tanrısı ruhu bulunduğu inanmaktaydı. Bu ruhların en büyüğü ise “*Bay Bayanay*”dı. Bu ruhların avcıları koruduğuna ve onlara avlarında bereket sağladığına inanılırdı. Şor Türkleri de orman ruhlarına çok önem vermekteydi. Onların avcılarına göre; bu ruhlar avcının temiz, doğru sözlü olmasını ve avcıda bazı özel şartların bulunmasını istemekteydi.³¹ Tobalarda bir orman kültürü inancı mevcut olmakla beraber özellikle karaağaç ayrı bir ehemmiyete sahipti. Mesela, bir Toba imparatorunun mezarından ormanların hasil olması, Toba imparatorunun zürriyetinden doğma birinin gömüldüğü yerde karaağaçların büyümesi, ayrıca zehirlenmiş olan Toba hükümdarının tükürdüğü yerde karaağaçların büyümesi bunun işaretleriydi. Türkler ecdad mabedi makamında bir taş oylardı. Bu taş evin içinde göğe, yere ve hakanın soyuna kurbanlar keserlerdi. Kesilen kurbandan sonra kayın ağaçları dikerlerdi. Böylece Tanrılık ve kutluk ormanı meydana gelirdi. Bu inanış, özellikle özgün şekliyle Tobalarda da görülmektedir.³² Hsien-pilere bağlı Tabgaçlarda ağaç törenleri atalar tapınağı çevresinde yapılmaktaydı. Bu törende Tabgaçlar göğe, yere ve hükümdar atalarına kurban verdikten sonra ağaçlar dikerek (özellikle karaağaçlar) kutsal ormanlar oluştururlardı. Böylece Çularda olduğu gibi ağaç, sülale simgesi ve atalar makamı olmaktadır. Benzer törenler Hsiung-nularda da vardı.³³

Türk mitolojik düşüncesinde ağaçla ilgili tasavvurlar oldukça dikkat çekicidir. Türklerin evreni algılayışı ile ilgili düşüncelerinde dünya ağacı ve hayat ağacı iki önemli mit olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler “*Dünya Ağacını*” kökleri yer altı âleminde, gövdesi yeryüzünde, dalları ve yaprakları ise göğün en üst tabakalarında olan bir eksen gibi düşünürdü. Genellikle dünyanın üzerindeki gök küreyi delip geçen bu ağacın yukarısında, göğün en üst katında Tanrı Ülgen

²⁵ Pervin Ergun, “*Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü*” Milli Folklor, yıl 22, sa. 87, İstanbul 2010, s. 115.

²⁶ Mustafa Karnas, *Ergenekon Destanı*, İstanbul 2011, s. 131.

²⁷ Günay, Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 75.

²⁸ Emel Esin, “*Ötüken Yiş*”, Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s. 147 vd.

²⁹ Ergun, *Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü*, s. 116.

³⁰ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001, s. 170.

³¹ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 63.

³² Eberhard, W., *Çin'in Şimal Koşulları* (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara 1996, s. 80 vd.

³³ Naklen E. Biot, *Le Tcheou-li*, Paris 1851, s.92, 94; E. Chavannes, *Les Memories historiques de Se-Ma-Ts'ien*, V. 44,46, (Not); Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s.160; Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 163.

otururdu.³⁴ Şamanistik törenlerde de kendine çok sık yer bulan bu ağaç, şamanın göğe yolculuğu sırasında merdiven olarak kullanılmaktaydı. Bu ağacın gövdesinde ya da dallarında bulunan kertikler bu işi görür ve aynı zamanda göğün katlarını temsil ederdi. Bu ağacın bazen yedi bazen ise dokuz dallı olduğu belirtilir. Bunlar aynı zamana göğün katlarını temsil etmekteydi.³⁵ Hayat Ağacı ise hayatın yenilenmesi, türeme ve ölümsüzlük konusuydu alakalıdır. Her ikisinin ortak ilişkisi ise söz konusu kozmolojik düzenin aynı zamanda hayatın devamlılığını ve sürekli olarak yenilenmesini sağlamasıdır.³⁶ Efsane ve masalların dışında, hayatta da, ağaçla ilgili mistik tasarımlara rastlamaktayız. Bunun tipik örneği yeni doğan çocuklar için dikilen ağaçlardır. Bu inanış, çocukla ağaç arasında bir yazgı birliğini sembolize etmekte, çocuğun başına gelenin ağacın ya da ağacın başına gelenin çocuğun başına geleceği inancını pekiştirmektedir. Bu durum “*alter ego (öteki ben)*” inancının bitkisel alandaki bir çeşididir.³⁷

Türkler ağaçlar arasından özellikle kayın ve çam ağaçlarına ilahi bir gözle bakmıştır. Betir ve Sagaylar kurbanı dağda kayın ağacının altında sunarlardı.³⁸ Başkurtlar tarafından “*Bay Kay, Bay Savul*” adı verilen kayın ağaçlarının yanında adak adanır, yağmur duası yapılır ve bez bağlanırdı.³⁹ Ağaçların dallarına bez bağlama olayı bütün Türk boylarında görülen bir inanç motifidir. Bağlanılan bu bezler, sıradan bez parçaları olmayıp, onu bağlayan kişinin vücudunun bir parçasını sembolize ederdi.⁴⁰ Bir mezar ya da pınarın başında bulunan ağacın dallarına Allah’tan çocuk dilemek üzere küçük bez salıncak-beşiklerin asılması, İslamiyet’ten önceki “*Umay kültü*”nün⁴¹ izleri olarak değerlendirilmektedir.⁴² Şaman davullarının yapıldığı malzeme çoğu zaman simgesel anlamlar taşımaktadır. Davulun ana maddesi genel olarak kutsal sayılan bir ağaçtan alınır. Örneğin Türklerde davul kasnağının yapılacağı ağaç genelde kayın ve sedir ağaçlarından seçilirdi. Aynı şekilde davulun iç taraftaki sapı da bu ağaçlardan yapılırdı. Bu ağaç aynı zamanda kutsal olan “*Dünya Ağacına*” işaret ettiği için, bu ağacın insan eli değmemiş ya da herhangi bir hayvanın kirletmediği bir ağaç olması istenirdi.⁴³ Eski Türklerde kamların davullarında güneş, ay, yıldız, şimşek resimleri yanında kayın ağacı resmi de bulunmaktadır. Son yıllara kadar Şamanlığı muhafaza eden Altay, Sagay, Şor, Kaç, Televüt ve başka ulusların kamları kayın ağacı bulundurmadan ayin yapmazlardı. Çocuğu olmayan Yakut kadını “*yuvalı*” karaçam ağacına gelir,

³⁴ Wilhelm Radloff, *Sibiryadan III*, İstanbul 1994, s. 3; Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, c. 1, Ankara 2010, s. 90

³⁵ Eliade, *İmgeler Simgeler*, s. 24.

³⁶ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2006, s. 101.

³⁷ Sedat Veyis Örneç, *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul, s. 102 vd.

³⁸ Günay, Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 75.

³⁹ Hikmet Tanyu, “*Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar*”, s. 132.

⁴⁰ Harun Güngör, “*Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar, Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*” 16-17 Nisan 2007 Haccaatepe Üniversitesi Sihhiye Yerleşkesi, Ankara 2007, s. 3 vd.

⁴¹ Geleneksel Türk kültüründe *Umay*, insanlara kut veren, iyilik yapan yardımcı bir ruh olarak kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Taş, *Türk Kültüründe Kozmogoni- Kozmoloji Düşüncesi*, Konya 2011, s. 58 vd.

⁴² Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 45.

⁴³ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 81.

beyaz at derisini ağacın altına serer ve ağacın karşısında dua ederdi.⁴⁴ Başkurtlar kayın ağacı yanında ardıç ağacı ve dallarını da kutsal kabul etmekte ve bu ağaçların izi (sahipler, ruhlar) olduğuna inanmaktaydı. Karaçay- Malkar Türkleri kutsal gördükleri büyük bir çam ağacına saygı duymakta ve onu “*Cangız Terek*” olarak isimlendirmektedir.⁴⁵ Türklerin aile kutsallığını bildiren bir ağaçları vardır ki bu da ardıç ağacıdır. Ev kadını her sabah mutfak ocağında küle gömülmüş ateşi ardıç ağacıyla canlandırır. Ucunu ateşlediği bu dalla bütün odaları tütsülerdi. Böylece tehlikeli cinleri kaçırdı.⁴⁶ Türkler, üzerine yıldırım düşen ağaçtan bir parça alınıp saklandığı zaman o parçanın bulunduğu yere kötü ruhların ve cinlerin girmediğine inanmaktaydı. Çünkü kötü ruhları barındırdığından Tanrı ateşini (yıldırım) bu ağaçlara gönderdiğine inanılırdı.⁴⁷

Türk düşünce ve inanç sisteminde ağaçlar, ebedilik, verimlilik, ruhlara mekân teşkil etmesi gibi özelliklerinden dolayı canlı bir varlık olarak algılanmasının yanında eril ve dişil bir forma da sokulmuştur. Nitekim Dokuz Oğuz destanında bir gece gökten inen bir ışık, huş ağacı yani sümü veya kayın ağacı ile kasuk (Kaşgarlı Mahmut’a göre fındık ağacı; Cihanküşa’ya göre çamfıstığı ağacı) ağacının üzerine düşmüştür. Bu iki ağaçtan huş ağacının erkek, çam ağacının dişi olduğu sanılır. Erkek töreninin huş ormanında yapılması, Kaşgarlı Mahmut’un ifade ettiği gibi kasuk sözcüğünün kadın adlarında olması buna işaret eder.⁴⁸

Kozmolojik yaratılış düşüncesinde oluşan beş unsurdan (su, ateş, ağaç, maden ve toprak) biri de ağaçtır. Çin’de ve Türklerde unsurlar ve gök cisimler çeşitli ailelerin kökü sayılıyor ve bunlara kök, ruh ve aile anlamına gelen Türkçe *töz, oğuş/ uğuş veya kut* gibi isimler veriliyordu.⁴⁹ Ağaç kökü ile soy kökü ilişkisi ilk ecdadın ağaçlardan doğduğu inancını ortaya çıkarmıştır. Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsanelerde ağaç önemli bir yer tutmaktadır. Bu inanç neticesinde Uygurların Yaratılış ve Türeyiş destanında Tanrının yarattığı dokuz dallı ağaca “*Dokuz dalın her bir kökünden dokuz insan türesin!*” buyruğuyla ağacın dalları altında dokuz insan yaratılmıştır.⁵⁰ Oğuz Kağan destanında Oğuz’un ikinci karısı göl ortasında bulunan bir adacıktaki kutsal bir ağacın kovuğundan yaratılmıştır.⁵¹ Yine Oğuz Kağan destanında Kıpçak boyunun menşesi ile ilgili bir rivayette, ağaçtan türeme motifini görmekteyiz.⁵² Birçok araştırmacının aktardığı bir Yakut efsanesine göre; kuzeyde kötü hastalıkların bulunduğu bir yerde büyük bir karaçam ağacı vardı. Bunun dallarında şamanların doğduğu yuvalar bulunmaktaydı. Güçlü, büyük şamanlar en yüksek dallardaki yuvalarda bulunurdu. Orta derecedeki şamanlar orta seviyedeki dallarda, küçük şamanlar ise en alttaki

⁴⁴ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 64.

⁴⁵ Ülker, “*Karaçay-Malkar Türklerinde Ağaç Kültü*”, s. 738.

⁴⁶ Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, İstanbul 1977, s. 43.

⁴⁷ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 33.

⁴⁸ Gökalp, *Türk Töresi*, s. 85, 43.

⁴⁹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 24.

⁵⁰ M. Necati Sepetçioğlu, *Yaratılış ve Türeyiş Destanı*, İstanbul 2010, s. 31 vd.

⁵¹ Karnas, *Ergenekon Destanı*, s. 131.

⁵² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 2000, s. CCXCV.

dallarda bulunan yuvalarda doğardı.⁵³ Biz de bu çalışmamızda Baskil ili sınırları içerisinde yer alan kutsal ağaçları ve bu ağaçlar etrafında sergilenen inanç ritüellerini inceleyeceğiz.

Elazığ Yöresinde Ağaç Ziyaretleri

1- Selvi Baba

Ziyaret Elazığ'a yaklaşık 27 km. uzaklıkta bulunan Pirik (Balpınar) köyünün üst tarafında yüksek bir tepede bulunmaktadır. Yöre halkının bir kısmı burada yer alan ağacı ziyaret kabul ederken bir kısmı da bu ağacın altında etrafı taşlarla çevrili ve Selvi Baba'ya ait olan mezarı ziyaret kabul etmektedir.

Bu ziyaret mekânının yüksek, kış şartlarının da ağır olması nedeniyle burası daha çok yaz mevsiminde ziyaret edilir. Ziyaret için daha çok Cumartesi ve Pazar günleri tercih edilir. Ziyarete her türlü hastalık için gidildiği gibi daha çok çocuğu olmayanlar çocuk sahibi olmak maksadıyla gitmektedir. Ziyaretçiler burada yer alan ağaca dilek dileyip bez bağlamakta, bir kısım ziyaretçiler, ziyaret mekânında yer alan mum yakma yerlerinde dileklerde bulunup mum yakmaktadırlar. Adağı bulunan ziyaretçiler kurban kesmekte ve etlerini dağıtmaktadırlar.⁵⁴

2- Meryem Ziyareti (Ziyaret Ağacı)

Elazığ merkez Sarını (Altınkuşak) köyünün 1 km. batısında bir tepede kayalık içerisinde bulunan akasya türü bir ağaç yöre halkınca ziyaret kabul edilmektedir. Bu ziyaret yöre halkı tarafından "*Kara Ağaç*" veya "*Meryem Ziyareti*" olarak isimlendirilir. Özellikle kurak geçen mevsimlerde bu ziyaret mahalline yağmur duasına gidilmekte ve kurbanlar kesilip yağmur yağması için dua edilmektedir. Bunun dışında çeşitli istek ve maksatlar doğrultusunda da burası ziyaret edilmekte, dua ve niyazda bulunmaktadır. Ziyaretçilerin bir kısmı dilek dileyip bu ağaca bez bağlamakta, adağı olanlar kurban kesmekte ve etlerini dağıtmaktadırlar.⁵⁵

3- Ziyaret Ağacı

Ziyaret ağacı, Elazığ merkez Küllük köyü ile Ortaçalı köyleri arasında ormanlık arazinin alt tarafında yer almaktadır. Burada ziyarete konu olan iki dut ağacı bulunmaktadır. Bu iki ağaç arasına kurumuş ağaç dalları bırakılmıştır. Ziyarete daha çok çocuğu olmayan kadınlar gitmektedir. Ziyaretçilerden bir kısmı kurbanı temsilen burada tavuk, horoz kesip ikram ederler. Ayrıca ziyaret mekânına yumurta, şeker vb. yiyecekler bırakırlar. Yöre halkı tarafından bu ziyaret sancısı olan havyanlar getirilerek bu ağaçların etrafından döndürülür. Bazen de sancısı

⁵³ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 69.

⁵⁴ Saadettin Arslan, 1955 Elazığ Doğumlu.

⁵⁵ Zeki Çelik, 1959 Elazığ Doğumlu.

olan hayvanın yuları getirilerek ağaçların gövdelerine sürülür ve etrafında döndürülerek iyileşmeleri ümit edilir.⁵⁶

4- Muzdafir Baba (Muzaffer) Baba

Elazığ merkez Güneyçayırı köyünde, yöre halkınca Cuma Bağları diye bilinen ve topoğrafya haritalarında ise "Yumurta Tepesi" olarak adı geçen mevkide yer alan bir alıç ağacı ziyaretidir. Ziyarete konu olan bu alıç ağacı "Muzdafir (Muzaffer) Baba" ismiyle sembolleştirilmiştir. Ziyarete daha çok çocuğu olmayanlar, çocuğu olduktan sonra kısa süre içinde vefat edenler ile gelişmemiş ve çelimsiz çocuklar götürülmektedir. Ziyarete gelen kişiler burada iki rekât namaz kılar ve dileklerinin gerçekleşmesi için Allah'a niyazda bulunurlar. Ziyaret sonucunda istek ve amaçlarına ulaşanlar çocuğuyla birlikte bu ziyarete gelirler mevlit okuturlar ve kurban keserek etlerini dağıtırlar. Ayrıca ziyaretçiler eğer çocukları erkek olursa Muzaffer, kız olursa Müzeyyen ismini koyarlar.⁵⁷

5- Dilek Ağacı

Elazığ Ulukent mahallesinin doğu tarafındaki delik taşın bulunduğu mevkide taşın hemen yanında ziyaret kabul edilen küçük bir dardağan ağacı bulunmaktadır. Burayı ziyarete gelen ziyaretçiler istek ve maksatları doğrultusunda dilekler dileyip bu ağaca bez bağlamaktadırlar.⁵⁸

6- Dilek Ağacı

Dilek ağacı Elazığ merkez Sarıbük köyünde yer almaktadır. Sarıbük köyünde Tan Pınarı şifalı suyunun hemen yanı başında önceleri yöre halkı tarafından ziyaret edilen bir dardağan ağacı bulunmaktaymış. Fakat coşkun su sebebiyle yerinden sökülüp başka bir yere götürülen bu ağacın yerinde sonradan yetişen bir badem ağacı da yöre halkı tarafından ziyaret kabul edilmektedir. Ziyarete gelen kişiler çeşitli dilek ve maksatlarda bulunup bu ağaca bez bağlamaktadırlar. Yöre halkı bu ağaca zarar verenin başına bir musibet geleceğine inanır.⁵⁹

7- Ziyaret Tepesi

Elazığ merkez Sarıbük köyü merkezinde Ziyaret Tepesi adı verilen mevkide yer alan bir meşe ağacı ziyaretidir. Ziyarete her türlü amaç ve maksat doğrultusunda gidilmektedir. Ziyaretçiler amaç ve maksatlarına ulaşmak temennilerde bulunup bu ağaca bez bağlarlar. Adağı olan ziyaretçiler burada kurban kesip, etlerini dağıtırlar. Ziyaretçiler tarafından bu ziyaret mekânında mum da yakılmaktadırlar. Ziyarete konu olan bu ağacı kesenin başına bir musibetin geleceğine inanılır. Yöre halkının anlattığına göre, Adedi (Yenigün) mezrasından Şevket Polat isminde bir zat bu ağacı kesmeye çalışırken baltayla ayağını

⁵⁶ Yusuf Kartal, 1956 Elazığ Doğumlu.

⁵⁷ Nuran Yıldırım, 1952 Elazığ Doğumlu.

⁵⁸ İbrahim Kan, 1953 Pertek Doğumlu.

⁵⁹ Süleyman Dikmen, 1957 Elazığ Doğumlu.

yaralamıştır. Bu olay yöre halkının buraya daha çok ehemmiyet vermesinde önemli rol oynamıştır.⁶⁰

8- Ziyaret Tepesi

Ziyaret tepesi, Sarıbük köyüne bağlı Yenigün (Adedi) mezarısıyla Sarıbük köyü arasında Kurkan dağı mevkiinde bulunmaktadır. Bu ziyaret tepesinde etrafı taş ile çevrili birkaç küme şeklinde bulunan ağaçlar, yöre halkı tarafından ziyaret kabul edilmektedir. Bu ağaçlar her türlü hastalıktan kurtulma amacıyla ziyaret edilmektedir. Hatta bazı ziyaretçiler bu amaçla burada yatıya kalırlar. Adağı olan ziyaretçiler burada kurban kesmekte ve etlerini dağıtmaktadırlar.⁶¹

9- Dilek Ağacı

Dilek ağacı Elazığ merkez Salkaya köyünün doğu tarafında Ziyaret Tepesi adı verilen mevkide yer alan bir dardağan ağacıdır. Bu ziyaret ağacını insanlar Perşembeyi Cumaya bağlayan akşam vakitlerinde ziyaret ederler. Ziyaret esnasında insanlar dilek dileyip mum yakar ve ağacın dallarına bez vs. bağlarlar.⁶²

10- Dilek Ağacı

Dilek ağacı Elazığ merkez Çatalharman köyünde Oğmani adı verilen mevkide yer alan bir dardağan ağacıdır. Buraya gelen ziyaretçiler dilek dileyip bu ağaca bez vb. bağlarlar.⁶³

11- Ziyaret Ağacı

Ziyaret ağacı, Elazığ merkez Beşoluk köyünde Garipler Mezarlığı adı verilen mevkide yer alan bir alıç ağacından müteşekkildir. Garipler mezarlığında kime ait olduğu bilinmeyen beş tane mezar bulunmaktadır. Bu ziyaret ağacına çelimsiz yani gelişmeyen çocuklar götürülür. Ziyaretçiler bu alıç ağacının dibinde evlerinden getirdikleri su ile rahatsız olan çocuklarını yıkarlar. Bu suyun çocuklara şifa olacağına inanırlar.⁶⁴

12- Ziyaret Ağacı

Ziyaret ağacı Elazığ merkez Beşoluk köyünde Narnat adı verilen yere giderken yol üzerinde yokuş mevkiinde bir tepede bulunan ardıç ağacından ibarettir. Bu ziyarete çocuğu olmayan kadınlar ve çocuğu olduktan sonra fazla yaşamayan kadınlar gitmektedir. Ziyaretçiler bu ağacın etrafında dönerler, çocuk sahibi olabilmek için Allah'a niyazda bulunurlar ve böylece dileklerinin gerçekleşeceğine inanırlar.⁶⁵

13- Tavşan Tepe

Ziyaret Elazığ merkez Beydalı köyünde Tavşan Tepe olarak adlandırılan yüksek bir tepenin üzerinde bir alıç ağacından müteşekkildir. Bu ağacın etrafı

⁶⁰ Süleyman Dikmen, 1957 Elazığ Doğumlu.

⁶¹ Yümrü Polat, 1954 Elazığ Doğumlu.

⁶² Zülfü Seçkin, 1949 Doğumlu.

⁶³ Ali Kaya, 1971 Elazığ Doğumlu.

⁶⁴ Mustafa Özeren, 1948 Elazığ Doğumlu.

⁶⁵ Hayrettin Er, 1943 Elazığ Doğumlu.

taşlarla çevrilidir. Ziyarete toprak yiyen çocuklar götürülmektedir. Yapılan ziyaret sonucunda çocukların bu alışkanlıklarından vazgeçtikleri ifade edilir.⁶⁶

14- Ziyaret Tepesi (Ziyaret Bükü)

Ziyaret, Elazığ merkez Beydalı köyünde Ziyaret Bükü adı verilen bir tepede yer alan alıç ağacından müteşekkildir. Ziyarete her türlü dilek ve istek için gidilmektedir. Ziyaretçiler amaç ve maksatlarına ulaşmak için dilek dileyip ağaca bez vs. bağlamaktadırlar. Eskiden bu ziyaret mekânında bir mezarın bulunduğu söylenir. Ancak bu mezar define amaçlı olarak kazılmış ve daha sonra ise mezarın izi kaybolmuştur.⁶⁷

15- Ziyaret Ağacı

Ziyaret ağacı Elazığ merkez Kozluk köyü içerisinde yer alan bir ardıç ağacından müteşekkildir. Bu ziyarete çocuğu olmayan kadınlar ve çocuğu olduktan sonra fazla yaşamayan kadınlar gitmektedir. Ziyaretçiler burada çocuk sahibi olabilmek için Allah'a niyazda bulunmakta, dilekler dileyip ağaca bez bağlamaktadırlar. Ayrıca adağı olanlar burada kurbanlarını kesip etlerini dağıtırlar.⁶⁸

16- Kırk Dutlar

Kırk Dutlar Elazığ merkez Hacı Hasan Baba türbesinin yanında bulunan dut ağacı ziyaretidir. Buraya gelişme geriliği olan veya çelimsiz çocuklar getirilir. Yörede bu hastalığa yakalanan çocuklar için "kırk bastı" ifadesi kullanılır. Hastalığın sebebi olarak ise kırklı çocukların yanına gusül abdesti olmayan bir kişinin gelmesi ve onu etkilemesi gösterilir. Kırk basmasına uğrayan çocuklar üç Cuma ard arda bu dut ağacına getirilmekte ağacın etrafında yedi defa döndürülmektedir. Döndürüldükten sonra ise üç kez dutun oyuğundan geçirilmektedir. Ayrıca buraya götürülen çocuğun elbisesinden bir parça buraya bırakılır. Bu ağacın toprağından biraz alınır ve suya karıştırılarak hasta olan çocuk banyo yaptırılır. Böylece şifa bulacağına inanılır.⁶⁹

SONUÇ

Ağaçların sahip olduğu estetik özellikler, mevsimlere göre gösterdiği şekilsel ve görsel farklılıklar ve insan hayatının her döneminde sahip olduğu işlevler nedeniyle insanların kendisine karşı özel bir ilgi uyandırmasına sebep olmuştur. İnsanlar kutsiyet atfettiği ağaçlardaki ayırıcı niteliklerden hareketle onu hayatın, ebediliğin, bilgeliğin, ölümsüzlüğün ve verimliliğin sembolü olarak görmüştür. Hatta birçok toplum ve dinde ağaçlar bu özelliklerinden dolayı ilahların ve ruhların mekânı olarak görülmüştür. Dolayısıyla onların belli bir güç ve kuvvete sahip olduğu düşünülerek kutsiyet atfedilmiştir.

⁶⁶ Mevlüt Yılmaz, 1954 Elazığ Doğumlu.

⁶⁷ Fatma Yılmaz, 1955 Elazığ Doğumlu.

⁶⁸ Hayrettin Canpolat, 1939 Elazığ Doğumlu.

⁶⁹ Tahir Karaman, 1992 Baskil Doğumlu.

Araştırma sahamızda yaptığımız tespitlerden anlaşılacağı üzere ağaç kültü etrafında teşekkül eden inanç ve uygulamaların ilk izleri İslam öncesi Türk inançlarına kadar uzanmaktadır. Türk toplumlarındaki bu inanç ve uygulamalar İslamileşme sürecinden sonra da varlığını devam ettirmiştir. Fakat İslamiyetin kabulüyle Türkler, ağaç kültü etrafındaki sergilediği uygulamaları yeni dinin motifleriyle birleştirerek devam ettirmiştir. Elazığ yöresinde de insanlar, ağaç kültü etrafındaki inanç ve uygulamalarına İslami özellikle de tasavvufi unsurları ekleyerek farklı bir boyut kazandırmıştır. Mesela, yöredeki bazı kutsal ağaçların bulunduğu mekânların ziyaret edilmesi esnasında namaz kılınması, mevlit okutulması, kurban kesilmesi ve bu kutsal mekânlara perşembeyi cumaya bağlayan akşamları gidilmesi şeklindeki pratikler bunu ortaya koymaktadır.

Elazığ yöresinde kutsal kabul edilen ağaçlar, çoğunlukla herhangi bir hastalıktan muzdarip olan insanlar tarafından şifa bulmak ümidiyle ziyaret edilmesinin yanında çeşiti maksatlar doğrultusunda da ziyaret edilir. Bu ziyaret mekânlarına daha çok çocuğu olmayan veya olduktan kısa bir süre sonra yaşamayan kadınların çocuk sahibi olması, gelişme geriliği bulunan ve kırk basmasına uğrayan çocukların şifa bulması, yağmur duası, hasta hayvanların iyileşmesi gibi maksatlar doğrultusunda gidilir.

Elazığ yöresinde insanlar, kutsal kabul ettiği ağaçlarda bulunduğu inandığı kutsal güçten istifade edebilmek için bir takım ritüeller sergiler. Mesela bu ziyaret mekânlarında mum yakmakta, kurban kesmekte mevlit okutmakta ziyarete konu olan ağaca dilekler dileyip bez bağlamakta, bu ziyaret mekânlarını belli vakitlerde ziyaret etmekte vb. davranışlar sergilemektedir. Ayrıca bu mezkur ağaçlarla ilgili anlatılan menkıbeler insanların zihninde bu mekânların kutsallığını pekiştirmekte ve buralara olan rağbeti artırmaktadır. Şunu da açıkça belirtmek gerekir ki diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Elazığ yöresinde de kutsal kabul edilen bu ağaçlara tapınma kesinlikle söz konusu değildir. Bu ağaçlar kutsal gücün merkezleri olarak kabul edildiğinden ziyarete konu olmaktadır. İnsanlar bu sayede bu ağaçlarda bulunduğu inandığı ve kutsal kabul ettiği ruhlarla yakınlaşmaya çalışmakta ve bu sayede dilek ve maksatlarına ulaşip sıkıntılarını gidermeyi çabalamaktadırlar.

Elazığ ve yöresinde ağaç kültü etrafında gösterilen inanç ve pratiklerin arka planında insan psikolojisinin, çevrenin, ekonomik ve kültürel faktörlerin etkisini görmekteyiz. Elazığ ve yöresinde kutsal kabul edilen bu ağaçlar yöre halkı ve çevre illerden gelen kadın-erkek her yaşta insanlardan tarafından ziyaret edilmektedir. Günümüzde Elazığ ili, sağlık ve eğitim açısından modern imkânlara sahip ve oldukça da ileri düzeydedir. Ancak ağaç ziyaretinin varlığını günümüzde halen devam ettirmesi bizde, bu kültürün eğitim ve sağlık ile ilişkilendirilemeyeceği kanaatini uyandırmaktadır.

KAYNAKÇA

A. Kaynak Eserler

- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2006.
- Eberhard, D. W., *Çin'in Şimal Koşulları* (çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara 1996.
- Eliade, Mircea, *İngeler Simgeler* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1992.
- _____, *Babil Simyası ve Kozmolojisi* (Çev. Mehmet Emin Özcan), İstanbul 2002.
- _____, *Dinler Tarihi "İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi"* (çev. Mustafa Ünal), Konya 2005.
- Ergun, Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara 2004.
- _____, "Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü" Milli Folklor, yıl 22, sa. 87, İstanbul 2010.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001.
- _____, "Ötüken Yış", Atsız Armağanı, İstanbul 1976.
- Frazer, James G., *Altındal I (Din ve Folklorun Kökenleri)* (çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul 2004.
- Gökçalp, Ziya, *Türk Töresi*, İstanbul 1977.
- Günay, Ünver-Güngör, Harun, Taştan, A.Vahap, Sayım, Hüzeyfe, *Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Din Bilim Araştırması (Kayseri Örneği)*, Kayseri 2001.
- Günay, Ünver - Güngör Harun, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2007.
- Güngör, Harun, "Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar", *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*" 16-17 Nisan 2007 Haccaatepe Üniversitesi Sıhhiye Yerleşkesi, Ankara 2007.
- Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 2000.
- İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2006.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.
- Karnas,, Mustafa, *Ergenekon Destanı*, İstanbul 2011.
- Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, c. 1, Ankara 2010.
- Örnek, Sedat Veyis, *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul.
- Radloff, Wilhelm, *Sibiryadan III*, İstanbul 1994.
- Sepetçioğlu, M. Necati, *Yaratılış ve Türeyiş Destanı*, İstanbul 2010.
- Tanyu, Hikmet, "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar", *Türk Fokloru Araştırmaları Yıllığı*, 1975, Ankara 1976.
- _____, "Ağaç", *İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988.

- _____, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986.
- Taş, İsmail, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni- Kozmoloji*, Konya 2011.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
- Tümer, Günay; Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997.
- Ülker, Hasan, “*Karaçay-Malkar Türklerinde Ağaç Kültü*”, *Türk Kültürü*, Sayı 344, Yıl XXIX, Ankara 1991.

B. Kaynak Kişiler

- Ali Kaya, 1971 Elazığ Doğumlu.
- Fatma Yılmaz, 1955 Elazığ Doğumlu.
- Hayrettin Canpolat, 1939 Elazığ Doğumlu.
- Mevlüt Yılmaz, 1954 Elazığ Doğumlu.
- Nuran Yıldırım, 1952 Elazığ Doğumlu.
- Hayrettin Er, 1943 Elazığ Doğumlu.
- İbrahim Kan, 1953 Pertek Doğumlu.
- Tahir Karaman, 1992 Baskil Doğumlu.
- Saadettin Arslan, 1955 Elazığ Doğumlu.
- Süleyman Dikmen, 1957 Elazığ Doğumlu.
- Yusuf Kartal, 1956 Elazığ Doğumlu.
- Yümrü Polat, 1954 Elazığ Doğumlu.
- Zeki Çelik, 1959 Elazığ Doğumlu.
- Zülfü Seçkin, 1949 Doğumlu.